

ҚЎҚОН – УЧ ДАВЛАТ ПОЙТАХТИ

Dadaboyev Yaxyoxon

Qo‘qon davlat muzey-qo‘riqxonasi bo‘lim mudiri

Аннотация: Мақолада Қўқон шаҳри Ўзбек давлатчилиги тарихида ўзига хос ўрнига ва мавқеъга эга эканлиги, бу шаҳар тарихнинг турли босқичларида турли омиллар асосида уч марта муайян бир давлат пойтахти бўлганлиги баён этилади.

Abstract: This article discusses the unique role and significance of the city of Kokand in the history of Uzbek statehood. It highlights that Kokand served as the capital of a sovereign state on three separate occasions, each during different historical periods and based on various factors.

Аннотация: В статье освещаются вопросы о месте и значении города Коканда в истории Узбекской государственности, становление им под разным факторам столицей трех государств в разных этапах истории.

Калит сўзлар: Ўзбек давлатчилиги тарихи, Паркан конфедерацияси, Қўқон давлати, Қўқон хонлиги, Туркистон Мухторияти, Тепакўрғон археологик ёдгорлиги, Қўқон экспедицияси.

Keywords: History of Uzbek Statehood, Parkan Confederation, State of Kokand, Kokand Khanate, Turkestan Autonomy, Tapaqurgan Archaeological Site, Kokand Expedition,

Ключевые слова: История Узбекской государственности, Парканская конфедерация, Кокандское государство, Кокандское ханство. Туркестанская автономия, археологический памятник Тепа-Курган, Кокандская экспедиция.

Қўқон (манбаларда “Хўқанд” ҳамда “Хўқанди латиф”) шаҳри Марказий Осиёнинг қадимий ва йирик шаҳарларидан бири бўлиб, Ўзбек давлатчилиги тарихида ўз ўрни ва мавқеъига эга. Ўзбекистоннинг сиёсий марказларидан бўлмиш Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари кўп асрлик тарихимизда бир неча марта давлат пойтахти бўлган. Қўқон шаҳрига ҳам уч марта давлат пойтахти бўлиш насиб этди.

Тарихдан маълумки, милoddан олдинги III асрдан милoddнинг V асригача бўлган давр мобайнида Фарғона водийси ва унга туташ ҳудудлардан иборат Паркан давлати ҳукм сурган. Паркан давлати конфедерация мақомида бўлиб, бир қанча кичик мустақил давлатларни ўзида бирлаштирган эди. Қўқон воҳасии ўз ичига олган ва пойтахти Хўқанд шаҳри бўлган Қўқон давлати ҳам Даван конфедерацияси таркибидаги мустақил давлат эди. Хитой манбалари ҳамда хитойшунос олимларнинг асарларида баён этилган бу маълумот 2008 – 2011 йиллар мобайнида шаҳарнинг Тепакўрғон ёдгорлигида атоқли археолог Ҳамидулло Анорбоев бошчилигидаги “Қўқон” экспедицияси томонидан

ўтказилган археологик қазилар ишлари давомида артефактлар асосида ўз тасдиғини топди. Экспедиция бошлиғи ўз хулосасини шундай баён этади:

“Эрамизнинг I асри арафасида Қўқон шаҳри барча шаҳарсозлик унсурлари билан Тепакўрғонда пайдо бўлган. Кейинроқ, IV ёки V асрларда Фарғона (Паркан) конфедератив давлати таркибига кирувчи кичикроқ давлат пойтахтига айландики, бу борада шахристон ва қалъадаги маҳобатли бир иншоот қолдиқлари мавжуд бўлган қалин, маҳобатли остқурма (платформа) ҳамда қалъадаги буржлик, маҳобат касб этган қалъа деворлари топилганлиги бунга гувоҳлик беради”.

Ўрта Осиёда ҳукм суриб турган Аштархонийлар давлати XVII аср охирларига келиб таназзулга юз тутиб, чекка ўлкаларни кўчманчилар ҳужумидан ҳимоя этилмай қолади. Оқибатда Шаҳрисабз, Ўратепа, Фарғона каби чет ўлкалар марказий ҳокимиятдан ажралиб чиқиб, ўзларини ҳимоя эта оладиган мустақил давлатлар қуришга киришадилар.

Бу даврда Минг уруғи зодагонлари Қўқон воҳасини бошқариб келганлар. Улар Аштархонийлар салтанати таназзулга юз тутганлигини биринчилар қаторида англаб етиб, Фарғона водийсида мустақил салтанат барпо этиш борасида ҳаракат бошлаганлар. Ҳижрий 1121 (милодий 1709) йилда Қўқон воҳасида истиқомат қилиб турган барча уруғ ва қабилалар оқсоқоллари, ҳамда, шаҳар аҳли вакиллари иштирокларида қурултой чақирилиб, унда Минг уруғи вакили Шоҳрухбий II ни Фарғона мамлакати ҳукмдори деб эълон қиладилар. Бу мамлакатнинг пойтахти этиб Хўқанд шаҳри белгиланди. Нима учун айнан Хўқанд? Биринчидан, Хўқанд қулай жуғрофий ўринга эга бўлиб, ғарбдан шарққа ва жанубдан шимолга олиб борадиган муҳим қаровон йўллари кесишган чорраха эди. Иккинчидан, ҳукмронликни қўлга олган Минг уруғлар бирлашмаси аҳолиси Хўқанд ва унинг атрофида истиқомат қилган. Учинчидан, Фарғонани мустақил давлатга айлантириш учун ҳаракат Хўқанддан бошланган ва бошқарилган эди. Олтин Бешик достонида Хўқанднинг пойтахт сифатида танланиши мифологик (афсонавий) тарзда юз берган: Туркий халқларда ғоз муқаддаслаштирилган парранда бўлиб, ҳукмдор учун қароргоҳ белгилашда ғоз учирилган. Ғоз қаерга бориб қўнса, ўша жой қароргоҳ ва унинг атрофи пойтахт ҳисобланган. Минглар ҳам шу таомилга амал қилиб, ғоз учирганлар. Ғоз учиб кетгач, чавандоз йигитлар ғоз учган томонга қараб от қўйганлар. Ғоз учиб – учиб Хўқанд шаҳрининг ичида, икки сой оралиғида жойлашган “Қўк тўнлик ота”, ёхуд, “Қўк тўнлик азизлар” деган мазор яқинига қўнган. Минглар ғоз қўнган жойга саропарда (шоҳона чодир) тикиб, ўша ерда Шоҳрухбийни оқ кигизга ўтқазиб, ҳукмдор деб эълон қилганлар. Сўнг эса, саропарда ўрнига “Қасри аммора” дед номланган ўрда биносини, унинг атрофига лашкаргоҳ, аъёнлар учун ҳовли жойлар қурганлар. Тарихий манбалар ҳам ҳукмдор ўрдаси шу ерга қурилганлигини таъкидлайди.

Ўрда қурилиши якунига етгач, Шоҳрухбӣй қайтадан тахтга ўтказилди. Хонлик 1709 йилда ташкил топиб, 1876 йилда Россия империяси томонидан тугатилди. Бу давр ичида Минглар сулоласидан бўлмиш ўн тўққиз нафар хон ҳукмдорлик қилди. Баъзи хонлар тахтга икки ва уч мартадан ўтириш шарафига муяссар бўлдилар.

Қўқон хонлиги Ўрта Осиё давлатчилиқ тарихида муҳим бир босқичдир. XVIII аср бошларидан XX аср бошларигача бўлган давр ичида Ўрта Осиёда учта Ўзбек хонлиги: Хива хонлиги, Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги давр сурди. Ҳар уч хонликда ҳокимият муайян бир ўзбек уруғи: Хивада Қўнғиротлар, Бухорода Манғитлар ва Қўқонда Минглар қўлида бўлган. Ушбу хонликларда сиёсий – ижтимоий тузум, бошқарув тизими, ҳарбий иш ва иқтисодиёт деярли бир хил бўлган. Аммо, Қўқон хонлиги айрим жиҳатлари билан бошқа хонликлардан бироз фарқ қилиб турган: Хоразмда ва Бухорода ҳокимият муайян бир сулоладан мутлақо бошқа бир сулолага (Шайбонийлар ва Аштархонийлардан Қўнғиротлар ва Манғитларга) ўтган бўлса, Минг сулоласи ўз давлатини ўзи барпо этган; Хива ва Бухоро хонликларида давлат хазинаси янги сулолаларга мерос (тўғрироғи, ўлжа) тариқасида ўтган бўлса, Хўқандда Минглар хазинани мерос ёки ўлжа тариқасида олмай, ўзлари мисқоллаб йиққанлар;

1709 йилдан 1876 йил 19 февралгача давр сурган Қўқон хонлиги ўзи эгаллаб келган ҳудуд ва айниқса, Хўқанд шаҳри учун жуда катта аҳамиятга эга бўлди: чўл ва даштларда, тоғларда янги шаҳарлар, қалъалар, қишлоқлар барпо этилди; кўплаб ариқ, канал, тўғон, кориз ва бошқа сув иншоотлари барпо этилиб, минглаб таноб ерларга оби – ҳаёт чиқарилди; қишлоқ хўжалиги, чорвачилиқ, ҳунармандчилик, савдо, хизмат кўрсатиш соҳалари тараққий этиб, жуда кўп оилаларнинг қозони қайнади. Хонлик тугатилиб, Ўрта Осиё Россиянинг мустамлакасига айлангач, миллий озодлик ҳаракати гоҳ қуролли қўзғолон тарзида, гоҳ тинч йўл билан давом этди.

Туркистонни мустақил давлатга, ёки ҳеч бўлмаганда мухториятли давлатга айлантириш орзуси ва фикри XX аср бошларидаёқ жаҳид ва маърифатпарварларнинг “тап зиёфати” кўриниши остида ўтадиган йиғинларида асосий мавзуга айланган эди. Февраль тўнтаришидан сўнг улар бу ҳақда жиддий бош қотира бошладилар. Оврупо ва Россияни кезиб келган бойлар, Россия ва Истанбулда ўқиб келган зиёлилар, шариат илмини яхши билган фақиҳлар, турли давлат маҳкамаларида хизмат қиладиган таржимон ва “закунчилар” (қонунларни яхши биладиганлар) Обиджон Маҳмудов ва бошқа маърифатпарвар бойларнинг шаҳар ташқарисидаги чорбоғларини ўзларига макон тутиб, мустақилликка чиқишнинг турли режалари ва дастурларини тузиш учун ҳаракат бошладилар.

1917 йилнинг 12 ноябрида Тошкентда турли мусулмон фирқалари, уюшмаларининг бирлашган маслаҳат қурултойи бўлиб ўтди. Қурултой

“Ҳокимиятнинг аскар, ишчи ва деҳқон депутатлари Совети қўлига ўтиши муносабати билан Туркистон ўлка мусулмонлари съезди бутун Туркистоннинг тўқсон саккиз фоизини ташкил қилувчи ўн миллион жон мусулмонлар Россия инқилоби ваъда этган озодлик, тенглик ва биродарлик асосида миллий – маданий ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эга деб топади.” деган мазмунда қарор қабул қилди. Шу тариқа Туркистон ўлкасида мухториятли ҳукумат барпо этиш ҳаракати бошланиб кетди. Бироқ, юқори идораларида бирорта маҳаллий миллат вакили бўлмаган Тошкентдай шаҳри азимда большевикларнинг таъсири кучли эди. Шу туфайли эрксевар кучларнинг нигоҳи Хўқандга – бир вақтлар йирик бир хонлик пойтахти бўлиб турган, олти юздан зиёд масжид, олтмишдан ортиқ мадраса, олтита марказий бозор, ўнлаб тармоқ бозорлар, ўттиздан ошиқ саноат корхонаси, ўнлаб банк, савдо уйлари, ширкат ва молиявий уюшмалар, энг асосий божхона жойлашган, темир йўллар чорраҳаси ҳисобланган, адабиёт, санъат ва ҳунармандчиликда ўз муҳит ва мактабларини яратган, аҳоли нуфуси юз мингдан ошган Хўқанди латифга қаратилди. 1917 йил 26 ноябрда Хуқанднинг Пахта биржаси (эски театр, ҳозирги мусиқа мактаби ўрнида) биносида Тўртинчи ўлка мусулмонлари фавқулдда съезди бўлиб ўтди. Съездда пойтахти Хўқанд бўлган Туркистон Мухториятли ҳукумати ташкил топганлиги эълон қилинди. Мухторият идораси Туркистон халқ бошқаруви (54 киши), Туркистон вақтли Кенгаши (32 киши) ва ҳукуматдан (45 киши) иборат деб белгиланди.

Мухторият ташкил топган кунлардан бошлабоқ советлар унга қарши шафқатсиз кураш бошлади. Қўқон Совети раиси Бабушкин мухториятни бешикдаёқ буғиб ташлаш мақсадида Скобелев (Фарғона) ва Тошкентга мурожаат қилиб, “шаҳарни ҳимоя қилиш” учун ҳарбий ёрдам сўради. 1918 йил феврал ойида Туркистон ўлкасининг турли шаҳарларидан қизил армия қисмлари ва арман дашноқлари Қўқонга келиб, етмиш икки кун умр кўрган Туркистон Мухториятини янчиб ташладилар. Шаҳарни қонга ботирдилар.

Шундай қилиб, Қўқон шаҳри ўзининг икки минг йилдан зиёд тарихи давомида уч марта: 1) Қўқон давлати (милoddан олдинги II аср – милoddнинг V асри); Қўқон хонлиги (1709 – 1876 йиллар) ва Туркистон Мухторияти (1917 йил 27 ноябрь – 1918 йил 3 февраль) пойтахти бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. А. Анарбаев, Б. Сайфуллаев, М. Саидов. Археологические исследования в г. Коканде и его окрестностях. Самарканд – 2014
2. Анарбаев А.А., Саидов М.М., Абдуллаев Б. М., Рахимов К.А., Кубаев С. Результатқ археологических исследований в г. Коканде в 2010 – 2011 г.г. //Археологические исследования в Узбекистане – 2008-2011 годы. Вып. 8. С. 39 – 49. Самарканд, 2012

3. Бартольд В. В. Коканд. Сочинения. Том III. Москва, 1963.
4. Бартольд В. В. Фергана. Сочинения. Том III. Москва, 1963.
5. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Москва – Ленинград, 1950.
6. Имом Али қори Қундузий. Таворихи манзума. Ўз Р ФА. ШИ. Қўлёзма.
7. Маҳмуд Ҳаким Яйфоний. Хуллас ут – таворих. Ўз Р ФА. ШИ. Қўлёзма.
8. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб. 1882.
9. Ниёз Муҳаммад бин Ашур Муҳаммад Хўқандий. Тарихи Шохруҳий (Ибрат ул хавоқин). Ўз Р ФА. ШИ. Қўлёзма.
10. С.С. Аъзамхўжаев. Туркистон мухторияти – жади́длар миллий – демократик давлатчили́к ғояларининг амалдаги ифодаси. Тошкент. Университет